

SIGITAS NARBUTAS

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

Paco paslaptys: pirmoji¹

Ką tik pasirodžius *Viešpaties dešinės galybei* – poemai, įamžinusiai 1673 m. Chotino mūšį (Narbutas 2023; Benetas et Grinkevičius 2024), – dabar norisi paklausti, ar šis grožinės literatūros kūrinys tebėra vienintelis 1672-aisiais prasidėjusių karų prieš turkus ir totorius liudininkas. Ar esama kokio nors šios poemos ryšio su Mykolo Kazimiero Paco funduota Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčia ir jo statytais Pacų rūmais Didžiojoje gatvėje – keliais kitais tuo pat metu Vilnių papuošusiais ir ligi šiol išlikusiais Lietuvos baroko paminklais?

Šiuos klausimus užduoti ir atsakymų į juos ieškoti leidžia gryna akimi matomos tvirtos visus paminėtus paminklus siejančios jungtys: M. K. Paco asmenybė, jos veikla ir laikas. Poemą „Viešpaties dešinės galybė“ Andriejus Grinkevičius rašė nuo 1673 metų lapkričio 11 iki 1674 metų sausio 14 dienos; iki tos dienos imtinai ją išspausdino Vilniaus akademijos spaustuvė. Kertinis Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčios akmuo padėtas 1668 m. birželio 29 d. 1674 m. baigti mūryti bažnyčios skliautai, 1675 metų pabaigoje baigtas jos kupolas, o 1677–1686 metais vykdyti vidaus dekoru darbai (Samalavičius et Samalavičius 1998, 19–33; darbai su pertraukomis tęsėsi iki 1704 metų). 1667 ir 1673 metais įsigijęs du pastatus Didžiojoje gatvėje, M. K. Pacas veikiai juos pavertė reprezentaciniais trijų aukštų rūmais (Čaplinskas 2011, 275). Tuo metu jie buvo gausiai ir prabangiai dekoruoti.

Minėtos jungtys skatina dairytis kitų sąsajų, susijusių ir su Vilniaus vaivados asmenybe, ir su įvykiais, pažymėjusiais jo gyvenimą ir Lietuvos istoriją: nesantaiką su Sobieskiu, pastangas savarankiškai veikti seimuose bei karo laukuose ir visur ginti savos valstybės pozicijas. Ir asmenybę, ir įvykius turėjo sieti tam tikri simboliai, iškalbūs ženklai. Paieškokime jų išlikusiuose paminkluose.

Pirmiausia dera trumpai prisiminti išlikusių paminklų turinį. Herojinę poemą „Viešpaties dešinės galybė“ pradeda įžanga (eil. 1–23) ir apgailestavimas dėl pilietinių neramumų bei suirutės valstybėje (eil. 24–45). Pasakotojas vaizduoja karo deivę Enijo, jos kelionę pas turkų Mėnulį ir raginimą, pasinaudojus palankia proga, užpulti Lenkiją (eil. 46–76). Paklausęs karo deivės, Mėnulis rengiasi visomis pajėgomis nusiaubti Ukrainą (eil. 77–89). Toliau pasakotojas vaizduoja pagrindinius 1672 m. kampanijos įvykius: Podolės Kameneco užėmimą ir Lvivo apgultį (eil. 90–121). Kitame epizode primenami svarbiausi 1672–1673 m. sąvartos įvykiai: Turkijos pasiuntinybė Varšuvoje, reikalaujant vykdyti Bučačo taikos sutartimi numatytus įsipareigojimus (pirmiausia – sumokėti metinę duoklę), Seime priimtą valstybės gynimo programą ir išreikštą visuomenės valią priešintis agresoriams (eil. 122–133). Toliau vaizduojamas lenkų ir lietuvių pasirošimas karui ir žygis į Chotiną (eil. 133–174). Kautynės apdainuotos dideliame dinamiškame epizode (eil. 175–219, 223–272) su trumpu intarpu (eil. 220–223), primenančiu vieną anksčiau įvykių, kai apaštalinis nuncijus Frančeskas Buonvizis (Francesco Buonvisi, 1626-05-16–

¹ Pranešimas perskaitytas Jokūbo Beneto ir Andriejaus Grinkevičiaus knygos *Viešpaties dešinės galybė* sutiktuvėse viešbutyje „Pacai“ 2024-06-05, Jiezno kultūros ir laisvalaikio centre 2024-06-11, Maironio lietuvių literatūros muziejuje 2024-09-13 ir Vilkaviškio rajono savivaldybės viešojoje bibliotekoje 2024-10-17. Spausdinamas šių renginių dalyviams paprašius.

1700-08-25) karo reikmėms perdavė nuo popiežiaus Klemenso X (Emilio Bonaventura Altieri, 1590-07-13–1676-07-22) 100 tūkst., o nuo kardinolo Benedeto Odeskalkio (Benedetto Odescalchi, 1611-05-16–1689-08-12) – 20 tūkst. zlotų (Orłowski 2007, 62–63). Toliau pasakotojas pagerbia mūšyje pasižymėjusius Lenkijos karvedžius ir karininkus (eil. 273–328). Kone pusę poemos (eil. 329–732) užima LDK karo vadų ir karininkų apdainavimas. „Viešpaties dešinės galybė“ baigia trumpas grakštus atsisveikinimas (eil. 733–743).

Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčia didingumu pranoksta „Viešpaties dešinės galybė“. Lygindamas turiu teisę pasakyti taip: jei „Viešpaties dešinės galybė“ yra herojinė poema, tai bažnyčia – tikras herojinis epas. Bažnyčią nuodugniai ištyrę ir išsamiai aprašę Samalavičiai nurodo: „Lankytoją, peržengusį ne itin įspūdingos išorės statinio slenkstį, apstulbina bažnyčios interjeras su pasakiška gausa nuostabių gipsatūrų, kurių skaičius, atrodo, beribis. Išties, jokio kito Lietuvos kulto pastato vidus nėra taip gausiai dekoruotas reljefinėmis skulptūromis ir dekoratyvine atributika, kaip šv. Petro ir Povilo bažnyčios interjeras. Suskaičiuota, jog paminklo vidų puošia per 2 000 reljefų ir skulptūrų, o turint omenyje palyginti nedidelę vidaus erdvę, šis skaičius gali pasirodyti kone fantastiškas“ (Samalavičius et Samalavičius 1998, 63).

Mums svarbi dar viena šių architektūros ir dailės istorikų mintis, pareikšta, apibendrinant atliktą tyrimą: „XVII amžiaus įvykiai rado atgarsio Vilniaus šv. Petro ir Povilo bažnyčios dekore. Militarinių motyvų gausą (neturinčią analogų kituose Lietuvos sakraliniuose statiniuose) galima laikyti ne tik baroko stilistikos savybe, bet ir tiesioginiu istorinių įvykių atspindžiu statinio puošybos motyvuose. Karo ir taikos dvasia interjero erdvėse pasireiškia įvairiausiais plastiniais pavidalais, skirtingai pateiktomis temomis ir siužetais. Transcendentinės taikos idėja, kulminaciją pasiekusi bažnyčios fasado timpano reljefe, užbaigia dekoru motyvus optimistiniu akordu“ (Samalavičius et Samalavičius 1998, 171–172).

Karo temai, karių ir karvedžių pagerbimui skirta viena iš keturių šios bažnyčios koplyčių – Šv. Karių Kankinių (Sanctorum Militum Martyrum; Samalavičiai ją vadina Šv. Karžygių koplyčia). Jos altorių dabar puošia šv. Cerbonijaus² paveikslas. Remonto metu, apie 1804 metus, juo buvo pakeistas ankstesnis sakralinės dailės kūrinys – kankinių šv. Proceso ir šv. Martini-jono paveikslas (Rogala-Zawadzki 1936, 70). Šiedu Romos kariai Mamertino kalėjime saugojo šv. Petrą. Regėdami jo daromus stebuklus, priėmė krikštą iš apaštalo rankų, paleido jį iš kalėjimo, o patys priėmė kankinystę.

Koplyčios interjerą sudarančios gipsatūros išdėstytos keliais lygiais. Apatiniame, žemiausiame lygyje, regime keturių karo demonų figūras, pavaizduotas dviejų koplyčios arkų konsolėse. Aukštesniam lygiui galima priskirti septynių kankinių motinos kankinės šv. Felicitos reljefą virš altoriaus ir keturias šventųjų karių kankinių skulptūras virš arkų. Dešinėje pusėje virš arkos regime vieną iš Lenkijos globėjų šv. Florijoną, o šalia jo – šv. Maurą, dangiškąją šios šventovės globėją. Kairėje pusėje virš arkos išdėstytos šv. Teodoro ir šv. Mauricijaus skulptūros. Trečiam lygiui priklauso du paskliautės reljefai. Viename iš jų, esančiame virš šv. Florijono ir šv. Mauro, pavaizduota laimingai pasibaigusi, įsikišus dangaus jėgoms, šv. Vaclovo (dangiškasis anks-ti mirusio Mykolo Kazimiero brolio Vaclovo globėjas; Orda 1933, 2) ir Radislavo dvikova, o kitame, esančiame virš šv. Teodoro ir šv. Mauricijaus, – Lietuvos karių pergalė prieš maskvėnus prie Polocko 1518 m., pasiekta, padedant šv. Kazimierui (dangiškasis paties Mykolo Kazimiero ir jo brolio, Žemaičių vyskupo Kazimiero globėjas; Orda 1933, 2–3). Viršutiniame, aukščiausiam

2 Šv. Cerbonijus (m. apie 575) – Populonijos vyskupas, priklausęs Laterano regulinių kanauninkų kongregacijai (daugiau apie jį žr.: Rogala-Zawadzki 1936, 76–77). Prie Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčios nuo 1638 m. veikė šios kongregacijos vienuolynas.

jam lygiui, dera priskirti skliautų reljefą. Jame regime raitelį su skydu, ant kurio pavaizduotas kryžių nešantis Kristus. Samalavičių vertinimu, jis yra Kristaus karys, „kuriam krikščioniškas tikėjimas yra svarbiausia apsauga gyvenimo sumaištyje“ (Samalavičius et Samalavičius 1998, 76; Orda 1933, 8). Be išvardytų reljefų ir skulptūrų, koplyčios skliautus, paskliautes, piliorius ir kitas plokštumas ištais dengia minkštas tapybinis dekoras. Kitų trijų koplyčių interjeras sukurtas, laikantis panašaus architektoninio principo.

Visi herojinės poemos personažai turi atitikmenis Šv. Karių Kankinių koplyčios interjere ir atvirkščiai: visiems šios koplyčios personažams rasime atitikmenis „Viešpaties dešinės galybėje“. Dvi karo demonų poros, pavaizduotos koplyčios arkų konsolėse, primena herojinės poemos porą – karo deivę Enijo ir Turkijos Mėnulį (poemos eil. 46–89). Šv. Felicita ir dvi šv. karių kankinių – Florijono ir Mauro, Teodoro ir Mauricijaus – poros atliepia Lenkijos ir Lietuvos kariuomenių vadus ir karininkus, atskirai apdainuotus „Viešpaties dešinės galybėje“ (eil. 273–324, 366–732). Du paskliautės reljefai, vaizduojantys šv. Vaclovo ir Radislavo dvikovą ir Lietuvos karių pergalę prie Polocko, siejasi su Chotino kautynių vaizdais (eil. 175–272). Na, o skliauto reljefe pavaizduotą Kristaus karį pagal jo vietą ir reikšmę galima gretinti su visa „Viešpaties dešinės galybe“.

Kūrybinės knygos kūrėjų intencijos (pratarmė dedikuota Pacui, Radvilai ir visai LDK karininkijai; poemoje išaukštinti LDK kariuomenės nuopelnai ir jos karvedžių narsa), herojinės poemos turinys, kompozicija ir poetika, lygiai kaip ir Šv. apaštalų Petro ir Povilo interjerai verčia kalbėti apie vieną Vilniaus vaivados ir didžiojo etmono bruožą – jo atsidavimą ir meilę Tėvynei. Apie tai mums šiandien kalba ir išlikę Paco laišakai, ir LMA Vrublevskių bibliotekoje saugomas karvedžio testamentas. Štai ką jo pradžioje pareiškė Pacas: „Ruošdamasis stoti prieš baisųjį savo Dievo teismą, kuriame visos paslaptys bus viešai atvertos, kviečiuosi liudininkais savo Tėvynę, kuri mane savo delnuose išmaitino ir gausiomis malonėmis penėjo, bei narsiuosius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Riterius ir visus tuos, kuriems buvo rašyti svarbūs raštai, sakyti žodžiai bei mano sprendimai geriau žinomi – visus šaukiu paliudyti, kaip aš kilau kiekvienam Riteriui pagal profesiją privalomais laiptais ir savo Dorybe pasiekiau tą lygį, į kurį Viešpats Dievas ir mielų mano Valdovų Karalių malonė norėjo mane pakelti, kaip visus savo darbus, jėgas ir pastangas kreipiau į vieną bendrojo gėrio, valstybės gerovės tikslą, nepaisydamas savo silpnos sveikatos, savo krūtine ir krauju gyniau savo mieląją Tėvynę kartu su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Riteriais, ėjau į visus pavojus negailėdamas nei savo kraujo, nei turtų, kad tik būtų atmuštas priešas ir grąžinta seniai laukiama taika. <...> Taip pat dėkoju narsiesiems Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Riteriams, kurie tiek metų žygiuodami kartu man padėjo: iš pradžių – kaip žygių draugui, vėliau – kaip leitenantui, kuopų vadui, pulkininkui, dar vėliau – man vadovaujant kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lauko karo vadui, pagaliau – kaip visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės vyriausiajam vadui. Visus juos meiliai prie savo krūtinės glausdamas, bučiuoju sveikųjų galvas, suluošintųjų žaizdas, o už kartu nuveiktus darbus, karo vargus, už ištikimybę Valdovui ir Tėvynei, riteriškai atsiveikindamas, dėkoju šiais žodžiais: *Kovokite už aukurus ir židinius*³. Dėl tų Riterių ir dėl visos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės, kuri buvo man vyriškų žygių ir riteriškos narsos atrama, kuri kartu su manimi kentė žiemos šalčius, dėl jų visų prašau savo mielojo Valdovo Jo Malonybės Karaliaus ir visos Respublikos, kad Jo Malonybė Karalius tėviškai maloningai atsižvelgtų ypač į tuos, kurie,

3 Tokiais žodžiais romėnų autoriai nurodydavo teisingo karo ir prasmingos kovos tikslą, žr.: Cicerono *De nat. deor.* III, 94, 6 (*pro aris et focis certamen* – kova už aukurus ir židinius), Saliustijaus Krispo *Catil. coniur.* LIX, 5, 5 (*pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis certare* – kovoti už tėvynę, už vaikus, už aukurus ir savo židinius), Tito Livijaus *Ab Urbe cond.* V, 30, 1, 3; IX, 12, 6, 2; X, 44, 8, 5 ir kt.

taip seniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenėje tarnaudami, praradę sveikatą, išekvoję turtus, po skydu pasenę, duonos trupinio užsitarnauti negali, kuriems jau sunku laukti ilgai uždelsto atlyginimo. Dėl jų visų, kaip anksčiau Jo Malonybės pirmtakų Karalių prašydavau, taip dabartinio laimingai viešpataujančio Karaliaus maldauju, kad ištikimus ir gera linkinčius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Riterius malonėtų dosni Karaliaus ranka Valdovo duonos trupiniais pasotinti.“⁴

Herojinės poemos pabaiga lygiai tokia pat optimistinė, kaip ir herojinio epo – Šv. apaštalų Petro ir Povilo bažnyčios – dekoras. Pasak Samalavičių, „optimizmą šv. Petro ir Povilo bažnyčioje išreiškia ne tik triumfuojanti taikos dvasia, bet ir kiti su krikščioniškuoju tikėjimu susiję motyvai. Kai kuriose karo scenose suskambantį tamsos, mirties motyvą bažnyčios plastikoje konkrečiai ir sykiu simboliškai įprasmina prieangio tamsoje skendintis giltinės su dalgiu reljefas. Tačiau šis šiurpus motyvas nedomino. Mirties, pamynusios po savo kojomis žemiškosios būties atributus, triumfas tėra laikinas. Jį nugali krikščioniškos dvasios optimizmas, tikėjimą amžinuoju gyvenimu išreiškiantis prisikėlimo motyvas. <...> Taigi ir čia triumfuoja krikščioniškoji viltis, tikėjimas prisikėlimu ir amžinuoju gyvenimu, artimas kulminuojančiai taikos dvasiai“ (Samalavičius et Samalavičius 1998, 172–173).

Prie tokios išvados priėjau, vesdamas Jus vienu keliu: pasakodamas apie saitus tarp Lietuvos kariuomenės pergalę išaukštinusios poemos ir Lietuvos karvedžių atminimą įprasminusio sakralinės architektūros ir meno šedevro – Šv. Karių Kankinių koplyčios. Testamente Pacas jau triai kalba apie bendražygius ir visą Lietuvos kariuomenę. Grinkevičius poemoje tokias intencijas, turėjusias andai atsiremti į visuomenės nuostatas, išreiškė anų laikų tarptautine – lotynų – kalba ir įtaigiais, amžininkams suprantamais vaizdais. Šiame pasaulyje nieko neatsitinka be priežasties ir niekas nepasibaigia be pasekmės. Ką mums pirštu prikišamai šiandien rodo abu šie mūsų protėvių kūriniai? Nepriklausoma, piliečių puoselėjama ir savos kariuomenės ginama sava valstybė yra didžiausia vertybė, kokią tik turime mes su Jumis. Man labai svarbu ir be galo malonu tai pasakyti čia, Jiezno mieste, nes jo aikštę puošia šiuolaikiškas, kuklus, bet kartu ir raiškiai Viešpaties dešinės galybę liudijantis paminklas trims nepriklausomos Lietuvos gynėjų kartoms. Lietuvoje kito tokio nėra. Kieno lėmimu jis atsirado – gal Pacų dvasios?.. Kad ir kaip ten būtų, prie jo labai tinka ir smagi meniška aliuzija: grafų poros bateliai. Veikiausiai juos paliko neseniai ant kėdės sėdėjusi ir trumpam – gal savo rūmų griuvėsių apžiūrėti, gal prie tėvelio Nemuno pasigrožėti, gal į bažnyčią už tvirtybę Vytautui ir visiems Žalgirio mūšį laimėjusiems, už stiprybę Chodkevičiui ir visiems prie Salaspilio ir Chotino priešus įveikusiems, už ištikimybę Tėvynei Lietuvai savo jaunų mirtimis paliudyti apsisprendusiems Lietuvos partizanams pasimelsti pakilusi – grafų Pacų pora. Turėtų grįžti, ar ne? O gal bent į Jiezną jau ir sugrįžo...

ŠALTINIS

Paco Mykolo Kazimiero, LDK etmono, Antakalnio bažnyčios fundatoriaus, testamentas, [sudarytas Vilniuje 1675-07-04]. 1682-04-08. Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius, F273-2426.

4 Nežinomo asmens vertimas į lietuvių kalbą, redaguotas Dariaus Kuolio; Paco Mykolo Kazimiero 1682, 22r–23v; D. Kuolio redakcija prieinama interneto adresu: http://www.saltiniai.info/files/literatura/LE00/Mykolas_Kazimieras_Pacas_Testamentas.LE1800.pdf.

LITERATŪRA

- Benetas, Jokūbas et Andriejus Grinkevičius. 2024. *Viešpaties dešinės galybė*. Iš lotynų kalbos vertė Sigitas Narbutas. Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka.
- Čaplinskas, Antanas Rimvydas. 2011. *Didžioji gatvė: Valdovų kelias: Vilniaus gatvių istorija: Istorinė studija*. Vilnius: Charibdė.
- Narbutas, Sigitas. 2023. „350 metų heroinei poemai *Viešpaties dešinės galybė*“. *LMA Vrublevskių bibliotekos darbai* 12:111–56. <https://doi.org/10.54506/LMAVB.2023.12.3>.
- Orda, Jerzy. 1933. *Symbolika rzeźb kościoła Św. Piotra i Pawła w Wilnie*. Wilno: s. n.
- Orłowski, Damian. 2007. *Chocim 1673*. Historyczne bitwy. Warszawa: Bellona.
- Pacas, Mykolas Kazimieras. s.a. „Testamentas“. http://www.saltiniai.info/files/literatura/LE00/Mykolas_Kazimieras_Pacas_Testamentas.LE1800.pdf.
- Rogala-Zawadzki, Tadeusz. 1936. *Na pamiątkę Antokolanom: (Przewodnik hagiograficzny po kościele św. św. Ap. Ap. Piotra i Pawła w Wilnie)*. Wilno: Druk. Bajewskiego.
- Samalavičius, Stasys et Almantas Samalavičius. 1998. *Vilniaus Šv. Petro ir Povilo bažnyčia*. Vilnius: Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“.